

Artur Goszczyński
(Uniwersytet Jagielloński)

**Zapomniane pomniki cywilizacji europejskiej.
Zespoły ksiąg sądowych do 1831 r.
w zasobach archiwalnych Ukrainy.
Konferencja Naukowa Kraków-Brzeg 1-2 czerwca 2017 r.**

W dniach 1-2 czerwca w Krakowie i Brzegu odbyła się konferencja naukowa „Zapomniane pomniki cywilizacji europejskiej. Zespoły ksiąg sądowych do 1831 r. w zasobach archiwalnych Ukrainy”. Sesja, zorganizowana przez Polską Akademię Umiejętności przy współudziale Instytutu Historii Uniwersytetu Opolskiego, była elementem projektu badawczego prowadzonego w ramach grantu Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki. Jego geneza sięga lat dziewięćdziesiątych XX w., kiedy pojawiły się nowe możliwości prowadzenia badań naukowych w archiwach na terenie Ukrainy. Impuls do tych prac dali krakowscy historycy związani z Uniwersytetem Jagiellońskim, Polską Akademią Umiejętności i Polską Akademią Nauk, którzy przy okazji prowadzenia własnych badań przeprowadzali kwerendy w tamtejszych instytucjach naukowych pod kątem zabytków prawa polskiego oraz szeroko pojętych „poloników archiwalnych”, w tym archiwów rodowych. Początkowo sprowadzały się one do archiwów i bibliotek na terenie Lwowa i Kijowa oraz w mniejszym zakresie innych miast na terenie Ukrainy. W latach 2006-2011 projekt kierowany przez Janusza Kurtykę, realizowano w ramach grantu Komitetu Badań Naukowych. W pierwszym z jego etapów skupiono się na weryfikacji i rozpoznaniu ksiąg z okresu staropolskiego znajdujących się w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym w Kijowie. Następnie zaś podjęto prace między innymi w archiwach obwodowych Kijowa, Czerkasów, Żytmierza, Winnicy i Chmielnickiego. Od 2013 r. rozszerzone badania kontynuowano w ramach grantu Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki. W ich trakcie podjęto działania mające na celu określenie zawartości zachowanych archiwaliów, najwięcej uwagi poświęcając aktom pozwalającym przybliżyć działalność sądownictwa staropolskiego na terenach ukraińskich.

Konferencję otworzył referat kierownika projektu, Mariusza Machyni, w którym historyk przybliżył zagadnienie ksiąg sądowych (do 1831 r.) znajdujących się w archiwach na terenie Ukrainy. Swoje wystąpienie rozpoczął od przedstawienia tamtejszych instytucji archiwalnych oraz przechowywanych w nich poloników. Poświęcił przy tym nieco miejsca kwestii stanu zachowania wspomnianych ksiąg, zwracając przy tym uwagę na woluminy bezpowrotnie zniszczone w wyniku dziejowych zawirowań. Prelegent opisał następnie organizację sądownictwa na terenie południowo-wschodniej Rzeczypospolitej w okresie przed i porozbiorowym, po czym omówił podział ksiąg sądowych, charakteryzując przy tym rodzaje dokumentów, jakie do nich wnoszono. Na zakończenie podkreślił, że sądy powiatowe funkcjonujące w rosyjskich guberniach, utworzonych na terenach Rzeczypospolitej w wyniku rozbiorów, stanowiły kontynuację sądownictwa szlacheckiego – w uproszczeniu pisząc, powiatowe sądy ziemskie zastąpiły „stare” sądy ziemskie i grodzkie, zaś zamiast trybunałów funkcjonowały sądy główne.

Jako drugi głos zabrał Jarosław Stolicki, który wygłosił wystąpienie poświęcone sądom oraz księgom sądowym województwa kijowskiego w II poł. XVII w. Badacz rozpoczął referat od nakreślenia zmian administracyjnych na wspomnianym obszarze po powstaniu Chmielnickiego. Z powodu kozackiej rebelii szlachta kijowska musiała porzucić swoje majątki i uciekać w głąb Rzeczypospolitej, w związku z czym panowie bracia oblatowali dokumenty poza swoim grodem. W dalszej części referatu Stolicki odniósł się do organizacji sądownictwa szlacheckiego w tym województwie po traktacie andruszowskim, zwracając uwagę, iż w konsekwencji utraty Kijowa na rzecz Rosji tamtejsza szlachta musiała ograniczyć się do korzystania z sądów w Żytomierzu i Owruczu. Następnie historyk odniósł się do stanu zachowania ksiąg owruckich oraz ich rewizji z II poł. XVII w. Prelegent wspomniał również o rosyjskich zobowiązaniach z traktatów z 1667 r. i 1686 r., względem zwrotu ksiąg sądowych zagrabionych w trakcie działań wojennych, które ostatecznie nie zostały spełnione.

Jako trzeci głos zabrał Robert Bogusz, który przedstawił referat zatytułowany: „Księgi sądów powiatowych do 1831 r. w Państwowym Archiwum Obwodu Czerkaskiego w Czerkasach”. W ramach wprowadzenia historyk przybliżył treść trzeciego statutu litewskiego z 1588 r., o który oparto sądownictwo na ziemiach zabranych przez Rosję w wyniku rozbiorów. Wspomniał również o ukazie cara Pawła I z 12 grudnia 1796 r., wprowadzającym nowy podział gubernialny uwzględniający nabytki terytorialne uzyskane kosztem Rzeczypospolitej. Bogusz następnie zarysował okoliczności unifikacji ustrojowej i sądowej guberni zachodnich z pozostałymi ziemiami Cesarstwa Rosyjskiego na początku lat trzydziestych XIX w., w wyniku których wprowadzono jednolitą nomenklaturę przemianowując funkcjonujące dotychczas sądy ziemskie na sądy powiatowe oraz sądy główne na izby karne i cywilne. W dalszej kolejności przybliżył historię czerkaskiego archiwum oraz scharakteryzował poszczególne jego działy zawierające księgi sądowe z terenów I Rzeczypospolitej. Opisane przezeń prace inwentaryzacyjne dotyczyły akt sądów ziemskich powiatów: czerkaskiego, czechryńskiego, czerkasko-czechryńskiego, żwinogradzkiego, humańskiego, żwinogradzko-humańskiego oraz magistratu miasta Kaniowa.

Kolejne wystąpienie, poświęcone księgom sądów powiatowych do 1831 r. w Państwowym Archiwum Obwodu Kijowskiego w Kijowie, wygłosił Jacek Krupa. Historyk scharakteryzował poszczególne zespoły dokumentów znajdujących się w tej instytucji przybliżając szczegółowo ich stan zachowania. Autor poczynił również liczne uwagi

na temat organizacji prac sądów powiatów: kijowskiego, skwirskiego, bogusławskiego, wasylkowskiego i taraszczańskiego zwracając uwagę między innymi na problem komunikacji między tymiż a sądem głównym guberni kijowskiej. Krupa odniósł się ponadto do funkcjonowania organów władzy sądowniczej na szczeblu powiatu wykazując podobieństwa do sądownictwa szlacheckiego z czasów Rzeczypospolitej. Prelegent poświęcił kilka zdań kwestii składu osobowego sądów oraz przedstawił na wybranych przykładach problematykę spraw, jakie przed nimi rozpatrywano. Na zakończenie wspomniał także o dokumentach deputacji szlacheckiej guberni kijowskiej oraz spisach urzędników tejeż guberni, znajdujących się we wspomnianym archiwum.

Następny referat zatytułowany „Legiony Polskie 1917-1918 w dokumentach Państwowego Archiwum Obwodu Kijowskiego w Kijowie” zaprezentowała Zofia Kamieniewa. W swoim wystąpieniu scharakteryzowała źródła w językach polskim, rosyjskim i ukraińskim, znajdujące się we wspomnianej instytucji, które mogą posłużyć historykom do badań nad działalnością Legionów. Dotyczą one między innymi problemów formowania polskich sił na Ukrainie, stosunków z miejscową ludnością, czy stanu zaopatrzenia służących weń żołnierzy. Kamieniewa stwierdziła, że omawiane dokumenty są wartościowe nie tylko dla naukowców zajmujących się dziejami tej formacji, bowiem zawarte w nich informacje pozwalają także przybliżyć procesy polityczne na terenach Ukrainy w ostatnich miesiącach I Wojny Światowej. Podsumowując to wystąpienie należy podkreślić fakt, że materiały, do których odniosła się prelegentka są praktycznie nieznanymi polskim historykom.

Po krótkiej przerwie głos zabrał Wołodymyr Bajdycz, który przedstawił znaczenie ksiąg sądowych dla badań nad historią Rzeczypospolitej w XVI i XVII w. Referent podkreślił ich wagę dla studiów nad życiem społecznym i politycznym szlachty w tym okresie. Posiłkując się wybranymi przykładami przedstawił problematykę spraw, jakie rozpatrywano przed sądami grodzkimi i ziemskimi. Poświęcił w tym kontekście uwagę między innymi zagadnieniu relacji między szlachtą a poddanymi na terenach Ukrainy oraz konfliktom z udziałem przedstawicieli magnaterii. Odniósł się ponadto do różnego rodzaju kwestii proceduralnych związanych z funkcjonowaniem sądownictwa szlacheckiego.

Następne wystąpienie zatytułowane „Utworzenie i działalność komisji do porządkowania ksiąg metrykalnych i sądowych w guberniach kijowskiej, wołyńskiej i podolskiej” przypadło w udziale Eugeniuszowi Czernieckiemu. Historyk wyczerpująco przedstawił zagadnienie genezy powstania komisji podkreślając znaczenie upadku powstania listopadowego dla jej utworzenia. Podstawą działania tej instytucji był ukaz Mikołaja I z 28 lutego 1834 r., zaś do jej głównych działań należało sprawdzenie autentyczności ksiąg metrykalnych i aktowych oraz doprowadzenie ich do odpowiedniego stanu, chociażby poprzez paginację kart. Tego rodzaju lustracje potwierdzano umieszczając pieczęć komisji i podpisów jej członków na ostatniej stronie sprawdzanego woluminu. Jej działania pozwoliły oficjalnie uregulować status polskiej szlachty na terenach Imperium Rosyjskiego. Jednocześnie instytucja ta miała na celu doprowadzenie do deklasacji znacznej części rodzin szlacheckich. Czerniecki wspomniał również o możliwościach wykorzystania dokumentów komisji dla badań nad dziejami zbiorów archiwalnych na obszarze jej prac. Na ich podstawie można bowiem uzyskać informacje na temat miejsca i warunków przechowywania ksiąg, ich liczby, układu oraz chronologii.

Kolejny referat autorstwa Przemysława Zarubina został poświęcony materiałom do dziejów Żydów polskich w księgach archiwów kijowskiego i lwowskiego w II poł. XVII w. oraz I poł. XVIII w. W ramach wprowadzenia prelegent zwrócił uwagę na szczątkowe wykorzystanie ksiąg grodzkich w badaniach nad tym problemem, wspomnił jednakowoż o pracach, w których materiały te zostały uwzględnione. Nadmienił także o inicjatywach mających na celu wydawanie źródeł dotyczących Żydów z ksiąg sądowych, podkreślając w tym kontekście działalność krakowskiego historyka Adama Kaźmierczyka. Następnie Zarubin przedstawił pokrótce zespoły dokumentów będące w posiadaniu wspomnianych instytucji, w których można odnaleźć źródła dotyczące wyznawców judaizmu zamieszkujących Rzeczpospolitą. Szczególny nacisk położył na znajdujące się w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym w Kijowie księgi grodzkie włodzimierskie. Te, z uwagi na położenie Włodzimierza w pobliżu większych skupisk żydowskich, stanowią ważne źródło dla badań nad ich dziejami. Odnosił się również do możliwości wykorzystania przechowywanych w tej instytucji ksiąg grodzkich łuckich, kijowskich oraz żytomierskich, zwrócił jednak uwagę na mniejszą liczbę źródeł, jakie można w nich odnaleźć. Analizując materiały przechowywane w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym we Lwowie stwierdził, że największa ilość dokumentów dotyczących Żydów znajduje się w księgach grodzkich lwowskich.

Pierwszy dzień obrad zakończył referat Artura Goszczyńskiego poświęcony dokumentom publicznym znajdującym się w księdze grodzkiej włodzimierskiej z 1655 r. Prelegent rozpoczął wystąpienie od scharakteryzowania dokumentów znajdujących się na kartach ksiąg sądowych dzieląc je na cztery grupy: akta woli prywatnej, zeznania o dokonanych czynnościach sądowych, protesty o przestępstwa i naruszenie praw publicznych oraz akta publiczne. Podkreślił wagę tych ostatnich dla badań nad historią Rzeczypospolitej zwracając uwagę na niezmiennie zainteresowanie nimi historyków, czego dowodem są liczne edycje źródłowe instrukcji sejmikowych. Prócz tego Goszczyński szeroko odniósł się do możliwości wykorzystania uniwersałów królewskich przez badaczy dziejów. Prelegent skupił się następnie na zaprezentowaniu danych statystycznych. Opisał wspomnianą księgę podając liczbę zawartych w niej dokumentów oraz przedstawiając skład procentowy uwzględniający podział na wspomniane wyżej grupy. Zgodnie z tytułem wystąpienia największej uwagi poświęcił w tym miejscu dokumentom publicznym, których treść kolejno omówił.

Następnego dnia obrady konferencji przeniesiono do Brzegu. Sesję wznowiono referatem Tomasza Ciesielskiego zatytułowanym: „Opawski epizod ksiąg z kijowskiego archiwum podczas II Wojny Światowej”. Historyk nakreślił pokrótce dzieje Archiwum Krajowego w Opawie kładąc szczególnie nacisk na okres 1938-1945, kiedy funkcjonowało ono jako Reichsarchive Opava. Ciesielski szczegółowo przedstawił w tym kontekście działalność archiwalną Waltera Latzke, która walcie przyczyniła się do umieszczenia w Opawie dokumentów z terenów Ukrainy i Białorusi zrabowanych przez Niemców podczas wojny. Wspomnił w tym miejscu również o aktywności jego współpracownika Rudolfa Fitza. Według historyka działalność tych dwóch osób miała największy wpływ na fakt, iż ok. 1943 r. archiwalia z Mińska i Kijowa znalazły się w Opawie. Po zajęciu tego miasta przez Armię Czerwoną księgi zagrabione przez Niemców wróciły na Białoruś i Ukrainę, z uwagi na brak wykazów nie wiadomo jednak dokładnie co tymczasowo znajdowało się w czeskiej instytucji. Tym samym trudno dzisiaj dociec jaka ilość archiwaliów została zniszczona w trakcie przenoszenia zbiorów.

Kolejne wystąpienie wygłosił Aleksander Petrenko. Referat ukraińskiego historyka dotyczył ksiąg akt urzędów sądowno-administracyjnych prawa litewsko-polskiego w zespołach Państwowego Archiwum Obwodu Winnickiego. Prelekcję rozpoczęło omówienie przez autora zasobu wspomnianej instytucji oraz stanu zachowania akt. Następnie przybliżył on organizację administracji i sądownictwa w guberni podolskiej. Prócz problemów związanych z działalnością sądów szlacheckich na tym obszarze nawiązał między innymi do zagadnień dotyczących funkcjonowania magistratów. Podobnie jak przedmówcy, na wybranych przykładach, odniósł się do problematyki spraw rozpatrywanych przez sądy na wspomnianym obszarze.

Następnie głoś zabrał Eugeniusz Czerniecki, który zaprezentował dalszy ciąg rozważań na temat zagadnienia, które poruszył pierwszego dnia konferencji. Po jego wystąpieniu referat zatytułowany „Skład osobowy sądu czehryńskiego 1801-1831” zaprezentowała Julia Romanienko, która przybliżyła sylwetki osób odpowiedzialnych za wymiar sprawiedliwości na obszarze powiatu czehryńskiego we wspomnianym okresie. Przedstawiając dane statystyczne odniosła się do kwestii związanych z pochodzeniem i wykształceniem sędziów, podsędków i pisarzy. Poruszyła ponadto między innymi zagadnienie możliwości awansu w obrębie kolegium orzekającego.

W trakcie sesji wyniki swoich badań przedstawili historycy z Polski i Ukrainy szeroko wykorzystujący w swojej pracy naukowej materiały z ksiąg sądowych znajdujących się w zasobach archiwalnych Ukrainy. Źródła te z różnych względów są nadal stosunkowo rzadko wykorzystywane w literaturze historycznej, wobec czego obrady, podczas których zostały one szczegółowo scharakteryzowane, stanowiły unikalną okazję do zaprezentowania ich historiograficznego potencjału, jako źródeł do badań nad rozlicznymi zagadnieniami z zakresu historii Rzeczypospolitej. Zgromadzeni naukowcy zgodnie podkreślali wagę prac prowadzonych w ramach projektu „Zapomniane pomniki cywilizacji europejskiej...” oraz wskazywali na potrzebę jego kontynuacji. Szczegółowe opisy archiwalnie przygotowywane w ramach tej inicjatywy niewątpliwie mogą mieć niebagatelne znaczenie dla rozwoju badań nad sądownictwem szlacheckim na terenie obecnej Ukrainy w okresie od XVI do XIX w. Należy zaznaczyć, że stworzenie charakterystyki zbiorów poszczególnych instytucji, zawierające uwagi na temat chronologii przechowywanych w nich dokumentów, stanu ich zachowania oraz problematyki może doskonale służyć historykom planującym swoje kwerendy, znacznie ułatwiając organizację ich pracy. Ponadto z uwagi na nierzadko fatalny stan zachowania niektórych rękopisów działania prowadzone w ramach projektu są ostatnią szansą na ocalenie najważniejszych informacji zapisanych na ich kartach.

